

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ЯК ПРОЯВ ЮРИДИЧНОЇ НЕСВОБОДИ

Рогач О.Я.,

*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства юридичного факультету
Ужгородський національний університет*

У статті досліджуються категорії «свобода», «юридична свобода», визначається їх вплив на проблему «зловживання правом», аналізується співвідношення категорії «свобода» та «право», дається характеристика зловживанню правом як прояву юридичної несвободи.

Ключові слова: свобода, юридична свобода, зловживання правом.

В статье исследуются категории «свобода», «юридическая свобода», определяется их влияние на проблему «злоупотребление правом», анализируется соотношение категории «свобода» и «право», дается характеристика злоупотреблению правом как проявления юридической несвободы.

Ключевые слова: свобода, юридическая свобода, злоупотребление правом.

Article inquires into categories “freedom”, “juridical freedom”, defines their influence upon the problem “abuse of law”, analyses correlation of categories “freedom” and “law”, characterizes the abuse of law as demonstration of juridical non-freedom.

Key words: freedom, juridical freedom, abuse of law.

Проблема зловживання правом для юридичної науки не нова й має багатовікову історію. Сучасний рівень державно-правового розвитку змушує переосмислювати зміст категорії «зловживання правом», розширювати її межі, відслідковувати її співвідношення з іншими правовими категоріями.

Беззаперечно, що одним із основних правових понять, через які дослідники визначають зміст, правову природу, сутність такого правового феномену як «зловживання правом» є «свобода».

Метою статті є дослідження категорій «свобода», «юридична свобода» та визначення їх впливу на дослідження проблеми «зловживання правом». Для досягнення мети нами поставлені завдання проаналізувати співвідношення категорії «свобода» та «право», прослідкувати генезис поняття «свобода» у філософській та юридичній літературі; дослідити правову суть поняття «юридична свобода»; дати характеристику зловживанню правом як прояву юридичної несвободи.

У категоріально-понятійному апараті юридичної науки поняття «право» і «свобода» посідають визначальне місце. Якщо поняття «право» обґрунтовано займає місце вихідної наукової категорії, виконуючи тим самим основне навантаження в складі методологічного інструментарію теорії права, то поняття «свобода», будучи загальнонауковою категорією, відіграє не меншу роль у системі правових категорій і понять.

У науковій літературі виділяють три методологічні підходи щодо теорій, доктрин, які досліджують співвідношення понять «свобода» і «право»: 1) право – це свобода (Цицерон, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Г. Ф. Пухта); 2) право – міра свободи (Фома Аквінський, Б. М. Чичерін, С. С. Алексеев, В. С. Нерсесянц, М. І. Байтін, В. М. Селіванов); 3) право – міра обмеження свободи (Платон, І. Бентам, Т. Гоббс, Є. М. Трубецькой) [1, с. 8].

Розуміння свободи, прагнення до свободи, втілення свободи в житті, боротьба за свободу і її відстоювання завжди були предметом запеклих суперечок, безлічі досліджень, суспільних і особистісних конфліктів протягом всієї історії людської цивілізації. Розвиток наукових філософських і політико-правових вчень про свободу як частину філософії природи, духу й дій людини, був різним в залежності від світоглядних і культурних особливостей відповідних історичних періодів, від псування філософських уявлень про мораль, право.

Аналізуючи античну філософію, зокрема праці Сократа і Платона, ми зможемо побачити, що в них мова ведеться насамперед про свободу й долю. Аристотель та Епікур говорять про свободу від політичного деспотизму. Неоплатоніки розглядали свободу як драму людського існування [18, с. 265]. У стоїків свобода вперше пов'язувалася з необхідністю. У середньовіччя проблема свободи розвивалася переважно в теологічному напрямку. В епоху Англійської буржуазної революції одержали обґрунтування політична та релігійна свободи. Упродовж епох Нового і Новітнього часу соціально-політичний аспект свободи, а згодом і правовий опиняються у центрі філософської дискусії.

Особливо виділяється розробка ідеї свободи в німецькій філософії, яка акцентована на філософсько-антропологічному змісту теорії свободи. Видатний німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії, І. Кант, бачив у свободі підставу існування морального закону: «Його наявність у наших серцях, те, що звано совістю, обов'язком, доброю волею, – свідчення реальності свободи» [11, с.438-442]. Право було сприйнято І. Кантом як свобода і як суспільний правовий порядок, в якості умови й засобу для здійснення людьми свободи. У той же час право, на думку Канта, має властивість обмежувати свободу. Він обґрунтував

існування правової свободи як однієї з форм (видів) практичної свободи, своєрідної й автономної (тобто такою, що володіє власним законодавством). Практична свобода постала як джерело, підстава, мета й предмет як морально-етичного, так і правового законодавства. Правова свобода й правові закони є «зовнішніми» за їх предметом й сферою прояву, за способами їх існування, забезпечення й примусу (вони неможливі без зовнішніх санкцій публічної влади) і, нарешті, правова свобода названа І. Кантом «негативною свободою», тобто зовнішньою незалежністю особистості від свавілля інших [17, с.8]. І. Кант виділяв внутрішню свободу як внутрішнє застосування свавілля, як результат дії законів розуму і свободу зовнішню як зовнішнє застосування свавілля, що створює свій об'єкт реалізації бажання. Внутрішню свободу І. Кант вважав визначальною підставою практичної діяльності, поведінки людини [5, с.19-21].

Ш. Монтеск'є в роботі «Про дух законів» писав: «Немає слова, що отримало б стільки різноманітних значень і здійснювало б настільки різний вплив на людську свідомість, як слово «свобода». Одні називають свободою легку можливість скинути того, кого наділили тиранічною владою; інші – право обирати того, кому вони повинні коритися; треті – право носити зброю й вчиняти насильство; четверті – бачать її в привілеї знаходитися під управлінням людини своєї національності або підкорятися своїм власним законам. Якийсь народ довгий час приймав свободу за звичай носити довгу бороду. Інші поєднують цю назву з відомою формою правління, виключаючи всі інші» [11, с. 73].

Дж. Локк відзначав: «Свобода людей в умовах існування системи правління полягає в тому, щоб жити відповідно до постійного закону, загального для кожного в цьому суспільстві й установленого законодавчою владою, створеною в ньому; це свобода слідувати своєму власному бажанню у всіх випадках, коли цього не забороняє закон, і не бути залежним від непостійної, невизначеної, невідомої самовладної свободи іншої людини» [6, с. 611].

К. Марксу належить вислів: «Свобода – це право робити все те й займатися всім тим, що не шкодить іншому». Гегель з цього приводу писав: «Дозволено, а тому й не забороняється все те, що не обмежує свободу інших людей» [10, с.414].

Історія класичної філософії свідчить, що свобода завжди, так чи інакше, розглядалася через призму відчуття й розуміння свободи, вільного стану духу й волі людини в середовищі собі подібних; тільки в соціумі людина може пізнати й реалізувати свою справжню свободу. Виходячи із цього, зовнішня свобода деякими філософами розглядається як гарантована соціумом, його інститутами, самим індивідом свобода його внутрішнього світосприйняття, втручання в який, по суті, зазіхає на його зовнішню свободу й тим самим на свободу взагалі. По вислову І.О. Ільїна, зовнішня свобода є «свобода віри, поглядів і переконань, у яку інші люди не мали б права вторгтися з насильницькими приписами й заборонами» [4, с. 165].

Представники екзистенціалізму, що розглядає соціальну свободу в тісному зв'язку зі свідомістю лю-

дини, вважали, що основним станом буття є жах, що і дозволяє людині досягти деякого ступеня свободи (М. Хайдеггер) [19, с. 22]. Інший відомий представник екзистенціалізму Ж. – П. Сартр вважав, що свобода є не властивість людини, а взагалі його субстанція; людина є абсолютно вільною у своєму внутрішньому житті, і ніякі обставини не можуть похитнути цієї його споконвічної свободи [13, с. 319-344]. Таким чином, для цього напрямку у філософії вирішальним у досліджуваному питанні є внутрішня свобода, оскільки екзистенціалізм протиставляє людині суспільство як щось чуже, вороже, яке руйнує свободу людини.

За твердженнями представників іншого філософського напрямку сцієнтизму, зокрема Б. Спінози, люди помиляються в тому, що вони вільні. Їхня думка про свою свободу ґрунтується лише на тім, що вони усвідомлюють свої дії, бажать їх і т.д., але вони не знають істинних причин, якими їх «вільні» дії визначаються. Ті ж, хто усвідомлює своїм розумом ці причини, обумовлені, насамперед, наявністю держави, влади, законів, є справді вільними людьми [14, с. 189, 196]. Отже, на думку філософа, свобода – це усвідомлена необхідність розуміти й приймати вимоги й правила суспільного життя.

Цікавою точкою зору дотримувався Ф. В. Й. Шеллінг, який вважав, що «свобода повинна бути необхідністю, і навпаки, необхідність – свободою. Але необхідність, на противагу свободі, є не що інше, як несвідоме. ... Для самої свободи необхідна передумова, що людина будучи у своїх діях вільною, у кінцевому результаті залежить від необхідності, яка направляє гру його свободи» [20, с.457-458]. Інакше кажучи, щоб бути вільним повністю, потрібно пізнати необхідність.

І. Берлін виділяв дві основні концепції свободи – «позитивну» і «негативну». «Негативна» свобода, на його думку, є тим ступенем свободи, за якого ніхто не втручається в життя іншого. Чим ширша сфера невтручання, тим ширша свобода, і навпаки: чим вужча сфера невтручання, тим більше в індивіда підстав говорити, що він піддається примусу. Під примусом у цьому випадку мається на увазі свідоме втручання інших людей у ту сферу, де індивід міг би здійснити дії.

«Позитивну» свободу І. Берлін представляє як сукупність поглядів, що припускають ототожнення людини, з одного боку, з тим суспільством і державою, до якого вона належить, а, з іншого боку, з добровільним виконанням різних обов'язків. Виконуючи або дотримуючись закону або припису, індивід це робить лише тому, що це збігається з його внутрішніми бажаннями й не суперечить його принципам: «Закон, що забороняє мені робити те, чого я як розсудлива істота і не хочу робити, свободу не обмежує» [2, с. 157].

Представники юридичної науки позиціонували категорію «свободу» переважно із свободою вибору. Зокрема, видатний російський вчений Є.М. Трубецкой, вважав, що право припускає свободу вибору у двоякому змісті: по-перше, як здатність свідомо обирати ту або іншу поведінку (свобода внутрішня) і, по-друге, як можливість діяти зовні, переслідувати й здійснювати будь-яку мету у світі зовнішньому (свобода зовнішня) [16, с. 17].

Як відзначав Д. Ллойд, «право, у силу самої своєї природи, повинно займатися зовнішніми аспектами поведінки людини, тобто, у першу чергу, взаєминами між людьми, а не внутрішнім станом їхнього духовного розвитку» [8, с. 159].

Право є зовнішня свобода, надана й обмежена нормою. Все це свідчить про самий тісний зв'язок права й зовнішньої свободи як особливих феноменів соціального життя. Отже з впевненістю можна констатувати, що категорія «свободи» є важливим інструментарієм правової науки та входить до числа правових понять.

Право у його співвідношенні зі свободою має подвійну природу. З одного боку воно є умовою забезпечення і захисту прав і свобод людини за допомогою своїх специфічних засобів та способів. З іншого боку, завдяки регулятивному характеру, право є одночасно й універсальним інструментом обмеження свободи [1, с. 8-9].

Обґрунтовуючи вищезгадані положення ми приходимо і до іншого висновку, а саме: свобода у філософському її розумінні (як єдність внутрішньої й зовнішньої свободи) не тотожна свободі як правовій, юридичній категорії (асоційованій тільки із зовнішньою свободою).

Свобода кожної окремої людини повинна базуватися на праві. Свобода поза правом, цитуючи Канта, це свобода «беззаконна», «безрозсудна», «дика», «тваринна», «варварська» [5, С. 103, 107]. Саме тому, дослідження категорії «свобода» у правовій площині дозволяє нам виділити окрему категорію – юридичну свободу. Деякі автори розглядають юридичну свободу як невеликий фрагмент такого складного й багатогранного явища як соціальна свобода. Вважаємо, що ці явища переплітаються, однак не є тотожними. Соціальна свобода полягає в досягненні гармонії з іншими людьми. Соціальна природа свободи знаходить свій прояв у тому, що свою волю людина здатна обмежити самостійно. Юридична свобода є явищем сугубо інституціональним, штучним. Вона детермінує самообмеження волі. Усвідомлюючи цінності суспільства, людина змушена коректувати власну систему цінностей, діяти так, щоб не порушувати свободу інших людей. Саме тому, свободу поряд із призначенням права, добросовісністю, розумністю, ми відносимо до однієї з меж здійснення суб'єктивного права.

Слід відмітити, що специфіка юридичної свободи пов'язана в першу чергу із суб'єктивним складом. Суб'єктами, що реалізують свободу в рамках правових відносин, виступають не лише фізичні особи, але й юридичні особи, територіальна громада, держава в цілому, органи державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Юридичну свободу необхідно відокремлювати від свободи фактичної. Юридична свобода абстрактна стосовно реальних умов її здійснення. Фактична свобода зводиться до можливості робити й вибирати те, що хочеш. Це має на увазі використання можливих засобів, тобто тих, якими володіє особа. Так, свобода засудженого, що відбуває покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк у виправній установі, фактично обмежена, тобто він не може діяти на власний розсуд. З позиції ж юридичної свободи він як і раніше має сво-

боду волі, але у межах існуючого правового статусу. Зокрема, він може отримати вищу освіту, укласти шлюб, сповідати яку-небудь релігію [15, с. 42].

Тобто, формальний (юридичний) аспект свободи характеризує закріплення в законодавстві тих або інших прав і свобод, а фактичний – реальність здійснення даних прав і свобод. Свобода особи, у частині можливості діяти у відповідності зі своїми переконаннями, багато в чому залежить від наявності реальних умов подібної поведінки, тобто від наявності свободи фактичної.

Юридична свобода реалізується як за допомогою суб'єктивних прав, так і у вигляді юридичних обов'язків. З огляду на це, вірним є висновок, що учасник правовідносин, який володіє суб'єктивним правом, користується певною автономією та може на свій розсуд обирати варіант поведінки, ті або інші способи для реалізації свого законного інтересу.

Однак, юридична свобода не надає суб'єкту право на безправ'я, на правове свавілля. Випробування свободою – це найважливіше із завдань людського існування, у свободі проявляється «шанс і ризик творчого шляху людства». У «небезпечному дарунку свободи» – попереджають філософи, – перебуває як джерело добра, так і зла [7, С.255]. Як відзначав С.С. Алексєєв : «Протилежною формою свободи, окремо взятої людини є свавілля. Останнє припускає панування сили (чим більше в людини сили, тим більше в неї свободи), а тому в суспільстві свобода у формі сваволі неможлива для всіх. Більш слабкі невольні стосовно більш сильного. В остаточному підсумку вільним буде лише один – деспот, перед яким свобода всіх інших дорівнює нулю» [15, с. 82]. Тому юридична свобода містить у собі обмеження свавілля у вигляді загальної для всіх теоретико-правової аксіоми – не порушувати таку ж свободу інших суб'єктів правовідносин. В Україні ця правова аксіома закріплена в ст. 23 Конституції України, яка передбачає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Юридична свобода реалізується лише за допомогою правомірних дій, шляхом правомірної поведінки. При цьому правомірною поведінкою варто визнавати не лише ту, що прямо передбачена законом, але й таку, що не є забороненою з точки зору права. Якщо правомірна поведінка є формою об'єктивації юридичної свободи, то конкретні права, обов'язки, дії суб'єктів права, спрямовані на здійснення своїх прав та обов'язків, слід розглядати як зміст юридичної свободи.

Інтереси, розум, воля, совість – що визначає для людини вектор її поведінки? Це питання становить одну з фундаментальних завдань сучасного права, у якому особняком виділяється проблема зловживання правом, яка пов'язана з категорією свободи, а точніше антиподом юридичної свободи – юридичною несвободою.

Зловживання правом є проявом юридичної несвободи. Суб'єкт правовідносин, здійснюючи свої суб'єктивні права всупереч принципів права, порушуючи межі здійснення цих прав, діє невольно з точки

зору юридичної свободи, оскільки своєю поведінкою обмежує, звужує або в інший спосіб посягає на свободи інших учасників правовідносин. Першопричина такої поведінки лежить в свободі, а точніше не стільки в свободі, скільки в зловживанні нею. Отже, така поведінка суб'єкта правовідносин не може вважатися правомірною, а його дії, які порушують принципи права та межі здійснення суб'єктивних прав – правомірними діями.

Враховуючи наведені висновки, не підтримуємо думки багатьох науковців, що зловживання правом може здійснюватися і у формі правомірних дій. Наприклад, російський вчений О.О. Маліновський залежно від того, яким суспільним відносинам заподіюється шкода в процесі здійснення суб'єктивного права в суперечності з його призначенням, класифікує зловживання правом на правомірні (легальні) і протиправні. Вчений вважає, якщо заподіяння шкоди суспільним відносинам протизаконне, то перед нами протиправне зловживання правом. Якщо ні – правомірне [9, с. 266]. Інший науковець В.М. Протасов приходять до висновку, що у випадку, якщо зловживання правом юридичними нормами не заборонено, то воно повинно визнаватися явищем правомірним, а його негативні оцінки і санкції можуть бути віднесені лише до сфери моралі [12, с. 41].

Нажаль викоринити феномен «зловживання правом» як прояв юридичної несвободи повністю неможливо. Це не під силу ні державі, ні суспільству. На нашу думку, постановка завдання абсолютної ліквідації зловживання права на будь-якому етапі суспільного розвитку безперспективна. Пов'язано це перш за все з тим, що при зловживанні правом важливим є правильний вибір суб'єктом правовідносин допустимого варіанту поведінки. Тобто свобода вибору завжди залишає за суб'єктом, який вирішує як реалізувати можливо які надані йому позитивним правом. Суб'єкт правовідносин у кінцевому випадку – це завжди індивід, яко характерна подвійність людської природи, що виражається в протиріччі між волею й розумом. Не даремно апостол Павло, говорячи про антагонізм між визнанням закону й дією, що суперечить закону, писав: «... не розумію, що роблю, тому що не те роблю, що хочу, а що ненавижду, то роблю... Доброго, котрого хочу, не роблю, а зле, котрого не хочу, роблю» [3]. Разом з тим, слід прагнути досягнути оптимуму юридичної свободи, тобто такого стану правової системи при якому створені найбільш сприятливі умови для її існування й реалізації, задоволення своїх законних інтересів, прав та свобод всіма суб'єктами права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Донченко О. П. Свобода як категорія права. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2010. – 22 с.
2. Берлін І. Філософія свободи. Європа. – М.: Новое литер. обозр., 2001. – 448 с.
3. Грюн А. Раздиране от раздвоения к целостности. Перевод Евгении Рерих. – М.: Фазенда – "Дом надежды", 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://psylib.org.ua/books/gruna01/txt03.htm>.
4. Ильин И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин ; сост. П. В. Алексеева, В. И. Кураева ; примеч. Р. К. Медведевой ; послесл. В. И. Кураева. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
5. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. 1797. – В кн.: Кант И., Гегель Г. В. Ф., Шеллинг Ф. В. И. Немецкая классическая философия. Том 1. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 2000 – 784 с.; Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. В 4 томах. Том 1. Трактаты и статьи (1784-1796). – М.: Ками, 1994. – 592 с.
6. Кольев А.Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции. – М.: ИКД Логос, 2005. – 799 с.
7. Левицкий С.А. Свобода и ответственность: «Основы органического мировоззрения» и статьи о солидаризме // Составление, вступительная статья и комментарии В.В. Сапова. – Москва: Посев, 2003. – 464 с.
8. Ллойд Д. Идея права / Ллойд Д. – М. : ЮГОНА, 2002. – 416 с.
9. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). – М.: Юрлитинформ, 2007. – 352 с.
10. Матузов Н.И. Актуальные проблемы теории права. – Саратов: Изд-во Саратов. гос. академии права, 2004. – 512 с.
11. Монтескье Ш. О Духе Законов // О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли (Серия «Общественная мысль. Исследования и публикации»). – М.: Наука, 1995. –
12. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.
13. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм // В кн.: Сумерки богов. М.: "Политиздат", 1989. – С. 319-344.
14. Спиноза Б. Этика. – СПб.: Аста-пресс ltd., 1993. – 248 с.
15. Толченкин Д. А. Юридическая свобода [Электронный ресурс] : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Владимир:РГБ, 2006. – 166 с.
16. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. Отв. ред. : В. П. Сальников и др. ; Сост. А. П. Альбов и др. – СПб. : Юридический институт, 1998. – 184 с.
17. Туманов Андрей Андреевич. Обоснование свободы, права и правовой свободы в критической философии И. Канта : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.03. – Мурманск. 2007. – 258 с.
18. Философия права: Учебник / О.Г. Даиильян, Л.Д. Байрачная, СИ. Максимов и др. / Под ред. О.Г. Даиильяна. – М.: Издательство Эксмо, 2006. – 416 с.
19. Хайдеггер М. Время и бытие – М.: Республика, 1993. – 447 с.
20. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения в 2 т. Том 1 – М.: Мысль, 1987. – 637[2] с.